

ПЕРИОДИЗАЦИЈА НА ИСТОРИЈАТА НА МАКЕДОНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖЕВНОСТ

д-р Илија Велев

Универзитет „Св.Кирил и Методиј“
Институт за македонска литература, Скопје

Клучни зборови: периодизација, македонска средновековна книжевност, книжевна историја, кирилометодиевска традиција, книжевноисториски континуитет.

Keywords: Periodization, Macedonian medieval literature, literary history, Cyril and Methodius tradition, literary and historical continuity.

Поновите истражувања врз проблематиката на историскиот развој на македонската книжевност од средновековниот период ја наметнаа потребата посериозно да се концентрира научното внимание врз неколку клучни прашања: за обемот и за суштината на книжевно-творечките процеси, за типологизацијата и за попрецизната класификација на целокупниот жанровски ансамбл, за методологијата при нејзиното проучување и книжевно-историско толкување, како и за **периодизацијата** на нејзиниот книжевно-развоен континуитет. Овој наш истражувачки прилог е подготвен во функција на пишувањето на делото *Историја на македонската средновековна книжевност*, што наскоро треба да излезе од печат.

Во конкретниот случај, ние го лоцираме историско-развојниот интегритет на македонската средновековна книжевност во периодот меѓу IX и крајот на XIV век, каде што феноменолошки и културолошки лежи основата на македонската современа духовна, книжевна и писмена традиција. Во периодот на т.н. **ран Среден век** (меѓу втората половина на VI и почетокот на IX век), книжевно-историските творечки процеси во Македонија целосно се сообразиле со тековите на рановизантиската книжевна традиција, па следствено и историјата на македонската книжевност во таа конкретна периодична дистанца ќе се проследува во рамките на византиско-македонските книжевни врски и влијанија. Книжевно-историските процеси од **развиениот Среден век** во периодот меѓу IX и XIV век имаат засведочен творечки интегритет на директен развоен контекст со македонската современа книжевна традиција. Тоа е периодот на заживувањето и на афирмацијата на кирилометодиевската словенска книжевна и писмена традиција во Македонија. Феноменот на кирилометодиевската словенска традиција во Македонија, како процес со

општоцивилизациски вредности, се втемелил врз основа на конкретни историско-воени, политички, црковни и културни односи што се одвивале во Византија и на Балканот. Речиси сите средновековни книжевни истории на јужнословенските народи периодично се одвивале меѓу IX и XIV век. Поради досегашниот научен статус и недоволната претстава за новите развојни тенденции во творештвото и при просветителските пројави од XV до XVIII век, обемот на нивните граници се проширува сè до проникнувањето на народното будење и на Преродбата од XVIII и од почетокот на XIX век. Во поновите истражувања на палеославистиката, се наметнува потребата да се прецизира рамката на средновековните книжевни истории. Ваквата последователност произлегува од потемелните проучувања на книжевните процеси од **Просветителството** меѓу XV и XVIII век, па следствено, овој развоен период од историјата на јужнословенските книжевности сè почесто добива одвоен макро-периодичен статус.

Досега во македонската наука за книжевноста прецизно не е извршена **периодизација** на историјата на македонската средновековна книжевност, од причина што нејзиниот глобален развој се проследуваше спонтано низ десетвековното книжевно-историско искуство од IX до крајот на XVIII век. Исто така, и ретките обиди немаа прецизна воспоставена методологија успешно да го сторат тоа. Пред сè, не беше доволно истражен или откриен поголемиот дел од средновековните творечки процеси, дела или книжевници, а не беа согледани ни конкретните развојни етапи од нејзиното творечко опстојување. Дури беа чести и импровизирани тези за дисконтинуитетот на македонскиот книжевно-историски развој од тој период, а самата природа и карактер на македонската средновековна книжевност беа третираны како одраз на функционирањето на религиозниот чин на творечкото манифестирање. Едноставно, се немал предвид фактот дека ниедно дело не отпатува надвор од своето време и дека тоа е одраз на социолошкиот и на културолошкиот амбиент на времето и на просторот – кога и од каде настанало.

Во Македонија, дури во 1980 година, науката за книжевноста го афирмира проблемот за периодизација на македонската книжевна историја при активностите за формирање на Институтот за литература, како научна единица при Филолошкиот факултет во Скопје. Во два наврати, во 1982 и во 1983 година, еден тим од истакнати универзитетски професори и писатели учествуваа на специјални организирани научни дискусии за методологијата и за периодизацијата на македонската книжевна историја, чиешто пишување беше основниот макро-проект за да почне со работа новооснованиот Институт за литература. Секако дека најтешкиот пристап за определување на периодизацијата престојуваше во развојните периоди на македонската книжевна историја што беа најмалку истражувани – македонската средновековна книжевност (тогаш поместувана во IX-XVIII век) и македонската книжевност во XIX век. Во тие активности, проблемот за периодизацијата на македонската средновековна книжевност беше оставен

спонтано да се решава само од страна на професорката Вера Стојчевска-Антиќ, која беше единствена што целосно се занимава со истражувања од таа област и што го предаваше вака насловениот универзитетски предмет. Притоа, ниту еден друг научен авторитет којшто посредно се навраќаше и кон проблематиката од историјата на македонската средновековна книжевност не учествуваше со сугестии и со прецизирања на нејзините развојни етапи. Главно, активниот пристап на В. С. Антиќ се потпираше врз искуствата на дотогашните објавувани бугарски и српски средновековни книжевни истории. Токму од тие истражувачки искуства, таа се определила да го примени *историскиот принцип* за проектирање на периодизацијата на македонската средновековна книжевност, без да се има предвид и *творечкиот развоен принцип*, што во доволна мерка не беше исто нагласуван во бугарските и во српските книжевни истории. Но, дотогаш недоволно истражените периоди, книжевните процеси, идејни тенденции, книжевни дејјци, дела, преписи или ракописни книжевни споменици не овозможувале да се има покомплетна претстава за да се изврши прецизна периодизација на македонската средновековна книжевност. Кон тоа следел и пристапот на усогласување со историските принципи за периодизација, што се релевантни за византиската и за соседните јужнословенски книжевности. Нивната функционалност произлегува исклучително од историјата на византиската, на бугарската или на српската средновековна држава, при што во целост тие не можеле да бидат применливи и при периодизацијата на македонската средновековна книжевност. Освен во периодот на Самуиловото македонско словенско владетелство (976-1014), како и на неговите следбеници Гаврило Радомир (1014-1015) и Јоан Владислав (1015-1018), во средновековниот период Македонија политички не создала сопствен државен конгломерат, па таа често била завојувана и приклучувана во туѓи владетелски протекторати. Оттука и принципот на историчноста како методолошки пристап треба да се применува во функција на значењето на македонскиот простор во военото и во политичкото поткусурување меѓу нејзините освојувачи. Само за илустрација ќе го истакнеме воениот и политички однос на Византија, кога за да ги неутрализира освојувачките закани на своите територии од страна на средновековната бугарска или српска држава го користела македонскиот простор како монета за поткусурување и за внесување во конфронтација на нејзините воени опоненти. Затоа, средновековната македонска историја треба да се проследува преку средновековните истории на Византија, на Бугарија и на Србија, а во центарот на нивните воени, политички или црковни конфронтации треба да се имаат предвид настаните на македонскиот простор. Ваквиот феномен е последователен и е релевантен при проследувањето на духовните и на културните процеси во Македонија, а истиот е функционален како историски принцип при периодизацијата на македонската средновековна книжевност. Покрај сè, во ваквиот тогашен степен на развој на македонската наука за книжевноста и при скудноста со научноистражувачки кадар во односната област, професорката Вера Стојчевска-Антиќ вложила активен

напор да одговори на првичните напори да се изврши каква и да е периодизација на македонската средновековна книжевност. Нејзиното научно изложување беше објавено во третиот број на новооснованото списание за книжевна наука *Спектар* (Скопје 1984, стр. 171-174), што го издаваше и го издава Институтот за литература. Истите нејзини погледи за периодизацијата беа истакнати и применети при објавувањето на нејзината *Историја на македонската книжевност. Средновековна книжевност* (Скопје 1997, стр. 13-16). Таму периодизацијата на македонската средновековна книжевност се определува во два глобални периоди: првиот – од IX до XIII век и вториот – од XIV до XIX век. Првиот глобален период, таа го разгранува во посебни три карактеристични етапи: првата меѓу IX и X век, втората меѓу XI и XII век и третата во XIII век.

За жал, сè до подготовката на оваа наша *Историја на македонската средновековна книжевност од IX до XIV век* ниту еден научен истражувач досега повторно не се наврати на прашањето за периодизацијата на македонската средновековна книжевност. Тоа не го стори со посебен ангажиран набој ниту научната група (Ѓорѓи Поп-Атанасов, Илија Велев и Маја Јакимовска-Тошиќ) при работата врз проектот *Творци на македонската литература (IX-XVIII век)*, што излезе од печат како книга во издание на Институтот за македонска литература (Скопје 2004). Всушност, за таа пригода периодизацијата и не беше поставена како задолжителен предмет на истражувањето. Тоа не го сторивме ниту лично при приредувањето на првиот том *Македонска книжевност IX-XVIII век* од 130-те томови *Македонска книжевност* – макропроект на Владата на Република Македонија (Битола 2008) и во англиското издание *Macedonian Literature 9 – 18 century* (Skopje 2011). Во конкретниот случај, со изготвувањето и со подготовките за објавување на нашата нова *Историја на македонската средновековна книжевност од IX до XIV век* беше неизбежно поконцентрирано да се навратиме на проблемот за периодизацијата, а со тоа ова истражувачко прашање да го понудиме за во иднина како секогаш актуелно.

При нашите истражувања ние тргнуваме од претпоставката дека секоја периодизација не е апсолутна и таа е условна – па дури е и субјективна. Како таква, таа секогаш подлежи на натамошни доградувања и на критички научни опсервирања. Првичната најпроста причина за ваквата констатација е фактот, што постои нераскинлива последователност меѓу секое книжевно искуство на претходните и на новопојавените творечки процеси и тенденции. Тоа значи дека во секоја книжевно-творечка реализација се одразува духот на традицијата од идеолошкото и од културното минато, при што се идентификуваат задоцнети, но и предвеснички идејни или структурни пројави. Тие директно оневозможуваат да се диференцира јасна периодична граница меѓу различните книжевно-историски епохи. Следат и други пропратни причини за условеноста на периодизацијата кон македонската средновековна книжевност. Напредокот на истражувањата врз неа, сè уште, не го задоволува потребното ниво за

покомплетна претстава на нејзиниот книжевно-историски развoтoк, иако во последните две децении македонската медијавелистика покажува значаен замав. Покрај тоа, до силен израз доаѓа самата природа и карактерот на средновековната книжевна епоха, што дополнително ја отежнува можноста да се постави јасна граница при периодизацијата. Имено: не е позната целата средновековна книжевна продукција; не се сочувани протографите на оригиналните книжевни состави од кирилометодиевскиот период, а тие се познати според подоцнежните преписи кои подлежат на компилации од секаков вид; за редица творби или книжевни споменици не се знае точно во кој период биле преведени или напишани; датирањата на повеќето книжевни дела или ракописни споменици често се вршени со претпоставки; понекогаш на ист начин се претпоставува и за авторствата, за преводите или за преписите – дали со помош на атрибуција, на палеографски, на стилски или на јазични анализи; зашто била вообичаена појавата од скромност книжевникот да не го оставил запишано сопственото име и сл. Но, во секој случај, и ние опстојваме на нагласената научна потреба да се врши периодизација на книжевната историја од дистанца на секој истражувачки напредок. Тоа ќе овозможува да се идентификуваат конкретните проникнувања и појави, да се проследи творечкиот статус и поетолошките принципи како развојни етапи, да се произнесат идејните тенденции во книжевноста како нови творечки појави, да се проектираат развојните насоки што се приспособиле на новите барања на времето итн.

Во овој случај, нашата периодизација на македонската средновековна книжевна историја се практикува поведена од *историскиот* и од *развојниот принцип*. Во ниту еден случај не може да се дистанцира историскиот фактор од периодизацијата на книжевно-историските процеси. Книжевните творечки појави директно се поврзуваат со актуелните политички, воени, економски, верски и идејни услови на времето и на просторот каде што тие се одвивале. Затоа, пак, во науката за книжевноста сè повеќе станува актуелен развојниот фактор на произнесување за периодизацијата на која и да е книжевно-историска етапа. Книжевно-творечката фактографија е основниот импулс што ги раздвигува креативните модели за естетско произнесување на доживувањата од развoтoкoт на општеството и од актуализирањето на идеологиите на времето, во кое се живее и се твори. Тоа ќе овозможи правилно да се проследи и да се сфати потеклото и суштината на творечкиот процес во определената книжевно-развојна етапа, што ја насочила новата естетска и идејно произнесена појава.

Во контекст на степенот на ваквите сознанија за книжевно-историскиот развој во Македонија и за неговата периодизација, а со афирмацијата на новите идеи за суштината, за обемот и за карактерот на творечките процеси, како и со честите нови откритија на книжевни дејци, творби, преписи и проучувања на помалку познатите периоди или жанрови, едноставно стана неопходно да се напише и да се објави нова – поставена на современо научно ниво *Историја на македонската средновековна историја*.

Во секој случај би биле задоволни доколку таа наша *Историја* ја помести досегашната инерција кон проблемот на периодизацијата и на жанровската класификација на македонската средновековна книжевност, зашто сме на мислење дека секоја научно-истражувачка генерација треба да понудува синтетизирани резултати во форма на напишана и објавена македонска книжевна историја. Таа ќе ги одразува новите согледби за книжевно-историските процеси во Македонија од дистанца на своето време и согласно степенот на восприемањето на книжевноста како естетски доживеан чин од минатото.

Надополнувајќи се на македонскиот т.н. *дословенски писмен и книжевно-историски период* во историскиот *ран Среден век*, за којшто стана збор во претходните поглавја од нашето ново научно издание, него треба да го поместиме во периодот од втората половина на VI век и сè до 845 година – кога било основано *византиското словенско кнежество (архонтија)* на св. Методиј Солунски во Брегалничко-струмичкиот регион од Македонија. Затоа, пак, регуларниот историски развој на *македонската средновековна книжевност* веќе го врамивме во периодот меѓу IX и крајот на XIV век. Во таа периодична рамка изделуваме и три основни историски и развојни книжевни етапи:

- 1) од 845 до 1018 година;
- 2) од 1018 до 1204/1261 година;
- 3) од 1261 до крајот на XIV век.

I. *Македонската средновековна книжевност од 845 до 1018 година* заокружува прецизен историски и развоен период, што се одликува со сите погоре наведени критериуми и методологии за нејзина периодизација. При нејзиното историско и развојно функционирање можат да се издвојат уште неколку помошни периодични фази.

Најпрво, периодот меѓу 845 и 885/6 година треба да се третира како *прва* или како *своевидна пред-фаза* на ова прва основна развојна етапа. Меѓу 845 и 855 година во Словенското кнежество на св. Методиј профункционирале првите обиди за афирмација на словенскиот духовен и културен фактор во новиот процес на цивилизациско прелевање, а некои легендарни сведоштва ги упатуваат некои од научниците да претпоставуваат дека таму профункционирала т.н. Брегалничка мисија на светите Кирил и Методиј Солунски. Натаму, во 862/3 година, веројатно на македонскиот простор, се одвивал поголемиот дел од подготовките за Моравската мисија (863-885), за која се кодифицирал општ црковнословенски/старословенски книжевен јазик врз основа на македонските словенски говори од околината на Солун, се завршил процесот на устројство на првата словенска азбука – глаголицата, се почнал процесот на книжевен превод од византиско-грчки на старословенски јазик на најнужните богослужбени книги и сл. Дури и во периодот од одвивањето на Моравската мисија и афирмацијата на словенската богослужба, писменост и книжевност, македонскиот простор останал во позиција на своевидна политичка, духовна и културна логистика.

Втората историско-развојна фаза ја регистрираме во времето меѓу 885/6 година и сè до средината на X век. Тоа е периодот кога по смртта на св. Методиј згаснала Моравската мисија, а кирилометодиевите ученици се вратиле назад кон нејзините извори – Македонија. Поголем дел од македонската територија веќе бил завладеан од страна на Првото бугарско царство на Борис и Симеон. Бугарските владетели се обиделе да ги искористат кирилометодиевите ученици како политички инструмент за сопствените стратешки интереси да го неутрализираат влијанието на протобугарската аристократија и на византиското духовништво. Така, тие ги активирале истите проверени политички средства на Византија и на папата во Рим од Моравската мисија, воведувајќи ги словенскиот јазик и писмо во црковниот, во културниот и во книжевниот живот. Но, не било едноставно да се спроведат сите замислени стратешки средства. Во почетокот од враќањето на кирилометодиевите ученици, тие ја прифатиле нововоспоставената освојувачка власт на Првото бугарско царство на просторот на Македонија, но никако не ја прифаќале затекнатата византиско-грчка црковна хиерархија, зашто ѝ биле доследни на онаа од Словенската архиепископија на нивниот учител св. Методиј. Дури некои истражувачи претпоставуваат дека и Светиклиментовата епископија била дел од дијецезата на Светиметодиевата словенска архиепископија, што му била доделена на управување од страна на папата во Рим. Но, доколку е веродостојна ваквата историска податливост, таа е притемнувана во содржините на житијата за словенските просветители – зашто над сè требало да ги одразува црковно-политичките интереси на Византија. По Преславскиот собор во 893 година, на духовната и на културната сцена во Првото бугарско царство настапила примената на словенската богослужба, писменост и книжевност, при што политички се официјализирало и новоустроеното словенско писмо – кирилицата, заменувајќи ја првата словенска азбука – глаголицата. За светите Климент и Наум Охридски, одлуките на Преславскиот собор се коселе со изворните идеи од Моравската мисија на нивните учители и сесловенски просветители, па тоа станало главна причина тие да се дистанцираат и да ја заживеат *Охридската духовна и книжевна школа*. На тој начин, безрезервно се потврдил посебниот статус на Охридската книжевна школа и на нејзините протагонисти во однос на средновековната бугарска книжевна традиција, прокламирана преку Преславскиот центар. Овде лежи и коренот на посебните историски развои на македонската и на бугарската средновековна книжевна традиција. Почнале да се стандардизираат официјалните воспоставени словенски духовни, просветни и културни насоки на развој според изворните идеи на светите Константин-Кирил и Методиј. Таквата активирана традиција станала основа за идниот континуитет на македонската средновековна книжевна историја. Тогаш заживеал процесот на словенско книжевно создавање и на докомплетирање на жанровскиот систем, се активирала словенската преводна креација, профункционијала Охридската книжевна школа како своевиден Светиклиментов универзитет, се изградил словенски

црковен организам, низ Македонија се развиле голем број книжевни и скрипторски центри, во нив се формирале опитни книжевни дејци, кои препишувале, преведувале и пишувале оригинални книжевни дела итн. Охридската книжевна школа извршила големо влијание врз идните развои на книжевните истории во јужнословенските и во руската средина, а Византија веќе на овие процеси гледала како на антивизантиска постапка.

Во *третата историско-развојна фаза* од основната развојна етапа на кирилометодиевскиот период се имплементирале две клучни ситуации: од средината на X век во Македонија се појавило и се извршило силно влијание богомилското движење и учење, а меѓу 976 и 1018 година на општествената, на политичката и на воената сцена настапило Самуиловото македонско словенско владетелство. Богомилското учење имало статус на алтернативна идеолошка платформа од канонски ограничената христијанска идеологија, при што книжевноста што ја создавале нејзините протагонисти богомили се третираше како еретичка – неофицијална, антиканонска творечка манифестација. Богомилската книжевност ја имала судбината да биде забранувана и уништувана, но, сепак, таа извршила своевидно творечко раздвигување во поттикнувањето на продуктивноста на полемичките творби, пред сè со антибогомилски содржини, а го актуализирала и критичкиот метод во творечката манифестација. Токму во времето на Самуиловото македонско словенско владетелство, богомилската книжевност ја доживеала и најсилната актуализација, зашто царот Самуил ги користел богомилите при неутрализирањето на византиското влијание во духовниот и во културниот живот. Неговото владетелство било македонско, затоа што тоа, главно, било распространето на македонскиот простор, а и неговите престолнини биле таму – во Преспа и во Охрид, додека, пак, владетелството било словенско – зашто во тој период словенскиот фактор во Македонија дефинитивно станал основен духовен и цивилизациски супстрат за македонското себеидентификување и себепотврдување. Дури тоа ја уредило и основната средновековна норматива да поседува сопствена помесна (народна) црква во лицето на Охридската патријаршија (архиепископија), што како црковен и политички чин му овозможувало на владетелот Самуил да се круниса за цар. Се разбира, царот Самуил го одржувал и го проширувал сопственото македонско словенско владетелство за сметка на воените подвизи што ги реализирал во византиските и во другите балкански територии надвор од Македонија. Затоа и во неговиот период, сè уште, доаѓало до израз апостолското влијание во Охридската духовна и книжевна школа, зашто имала своја поткрепа и во екуменската традиција на светите Климент и Наум Охридски. Тоа му го донело на Самуила и царското крунисување со круната добиена од страната на папата во Рим. Истовремено од воената разрешница на неговото владетелство со Византија на јаве прилегол македонскиот феномен на самооттуѓувањето: челник на македонската династија кој владеел со мултиетничка Византија да јуриша со бајракот на македонизмот против условно наречената македонска словенска држава, притоа дури меѓусебно и

да си ги вадат очите. На книжевно-историски развоен план, овој период трајно ја афирмирал кирилометодиевската словенска традиција на Охридската книжевна школа, што повеќе не можела да се искоренува. Се навестил и почнал да функционира процесот на истиснување на глаголицата од писмената и од книжевната традиција, а историски се отворила можноста за тоа книжевните писмени споменици од Охридската книжевна школа паралелно да се препишуваат и да се пишуваат со старословенско кирилско писмо. Дошло до активно збогатување на книжевниот жанровски систем, а се интензивирале и македонските книжевни врски со останатите јужнословенски книжевности и со руската.

II. *Македонската средновековна книжевност од 1018 до 1204/1261 година* ја претставува втората периодична етапа од нејзината историско-развојна творечка опстојба. Тоа е историскиот период по пропаста на Самуиловото македонско словенско владетелство и по враќањето на византискиот политички и црковен протекторат во Македонија, па сè до згаснувањето на Првото византиско царство во 1204 година и полувековното владеење со Македонија на повеќето освојувачи до 1261 година. Овие специфични историски настани се поклопуваат и со издвојувањето на три помошни периодични фази од развојното функционирање на овој дел од македонската средновековна книжевност.

Првата историско-развојна фаза од втората основна периодична етапа ја поместуваме меѓу 1018 и 1073 година. По пропаста на Самуиловото македонско словенско владетелство во 1018 година, веќе изградената словенска цивилизација како доминанта во Македонија станала пречка за спокојното повратно владеење на Византија. Се вовело богослужење на византиско-грчки јазик, почнало масовно да се уништува словенското ракописно книжевно наследство по македонските цркви и манастири, се презело раководењето со Охридската архиепископија, а уште во 1019 година Василиј II ѝ издал специјална Повелба со која се укинала Брегалничката словенска епископија, обновена од св. Климент Охридски и првовремено предводена од кирилометодиевиот ученик – епископот Константин Презвитер. Антисловенскиот однос на новиот византиски протекторат предизвикал силен револт и различни видови на отпор кај македонското население поради веќе цврсто воспоставената кирилометодиевска и светиклиментовска традиција. Византија била принудена да изнаоѓа поблаги форми за наметнување на сопствената доминација. Со Охридската архиепископија продолжил да управува последниот словенски патриарх Јоан Дебарски од периодот на Самуиловото владетелство, при што бил назначен за прв византиски архиепископ, кој ќе ги застапува црковно-политичките интереси на Византија. Се активирал засилен процес на преведување византиски книжевни дела, каков што бил примерот со преведувачката дејност на Јоан Презвитер од Охридскиот книжевен центар во првата половина на XI век. Духовната идеолошка атмосфера станала уште поконтровверзна откако во 1054 година веќе се опредметило дефинитивното

издвојување на двете цркви – источната и западната. Практичниот и финален догматски и политички судир го отворил првиот Византиец поставен за архиепископ на Охридската архиепископија – Лав (1037-1056). Со тоа архиепископот Лав политички ја подредил Охридската архиепископија кон страната на Источната црква, која почнувајќи од периодот на св. Климент Охридски и продолжувајќи во периодот на Самуиловото македонско словенско владетелство, стоела на позицијата на општохристијанската екумена. Но, и по овој настан, Охридската архиепископија продолжила духовно да функционира како независна дури и во однос на Вселенската патријаршија во Константинопол. Шизмата меѓу двете христијански цркви ископала длабока духовна провалија, која ништо не можело да ја исполни. Влијанието на богомилството почнало да ги проширува границите на продирање многу подалеку од просторот на Македонија, при што сериозно ги загрозувало и духовните процеси во Византија. Затоа се покренале силни антибогомилски активности на прогони и на уништувања на богомилската книжнина и се поттикнувало пишување на антибогомилски полемички книжевни состави. При таквата актуелна антибогомилска византиска кампања било напишано и оригиналното дело *Беседа против богомилите* на Презвитер Козма. Нашите најнови истражувања докажаа дека тоа дело било напишано во овој период и во Охридскиот книжевен центар, токму при актуелната антибогомилска византиска кампања (Види: Илија Велев, *Беседа против богомилите на Презвитер Козма*, изд. „Македонска реч“, Скопје 2011). Македонското население продолжило да ги негува импресиите за повраќање на самостојното Самуилово македонско словенско царство и преку најразлични форми покажувало стремеж за отфрлање на византиската освојувачка власт. Пример за тоа се и двете македонски востанија на Петар Делјан во 1040/41 година и на Ѓорѓи Војтех во 1072/73 година. Сепак, треба да се истакне дека имало и провизантиски ориентирани македонски феудалци кои не им се придружиле на востаниците и ги бранеле личните материјални интереси, а веројатно имале и некакво чувство за домородните македонски корени кои полесно ги идентификувале со византискиот македонизам. Современите хроничари од тој период запишале дека дури кон крајот на 1073 година, конечно, бил „скротен“ народот во Македонија, кој продолжил да живее под освојувачкиот јарем на Византија. На книжевно-развоен план се случиле конкретни творечки реализации, кога заживеал и т.н. редакциски период во македонската средновековна книжевност. Во сочуваните македонски ракописни книжевни споменици се идентификуваат појавите на локалните јазични белези, кои во палеославистиката се определуваат како македонска јазична редакција (или варијанта, рецензија) на старословенскиот книжевен јазик во однос на бугарската, на српската и на руската редакција. На текстолошко-структурен план, исто така, се издвојува своевидна македонска (или охридска) редакција на книжевните состави, а се регистрираат и пројави на нови развојни творечки тенденции. Во тој период се одвивале македонско-руските книжевни влијанија во двете насоки. Се

пишувало исклучително со калиграфско уставно писмо на пергаментни листови, а се регистрира и колебањето при употребата на глаголското и на кирилското старословенско писмо. Тогаш се извршил и словенскиот превод на Александридата, а во догледно време се превеле на словенски јазик уште други византиски белетристички и историско-летописни состави. Се претпоставува дека поради силното влијание на богомилството се дошло и до словенските преводи на дел од апокрифните текстови.

Втората историско-развојна фаза од втората основна периодична етапа на македонската средновековна книжевност ја поместуваме меѓу цврстото политичко и духовно втемелување на византискиот протекторат во Македонија од 1074 година, па сè до згаснувањето на Првото византиско царство во 1204 година. На воен и на црковен план, можеби, овој историски период за Византија бил еден од најконтроверзните и најпоразителните, при што не било спокојно и нејзиното владеење во Македонија. Иако набргу раздивената анархија во Византија се ставила под политичка контрола со стапувањето на власт на династијата на Комнините меѓу 1081 и 1185 година, сепак, Македонија ги трпела сите тешки последици од византиските војни зашто повеќето од нив имале крвави разрешници на македонскиот простор. Во сите четири крстоносни војни од 1096, 1147, 1189 и 1195 година страдало македонското население, кое се нашло на крстопатот од политичките примеси на нарушените религиозни односи меѓу црквите на Исток и на Запад од 1054 година наваму. За време на третата крстоносна војна од 1189 година, македонскиот феудалец Добромир Хрс сакал да ја искористи воената преангажираност на Византија и се одметнал од централната власт, притоа правејќи обид да организира самостојно македонско владетелство со центри во Струмица и во Просек. Дури во еден период византискиот владетел и му ја признавал власта врз ослободените територии, но неговото владетелство, конечно, се изгубило од политичкиот живот во 1201 година. Токму кога Византија се наоѓала пред првиот свој залез, Македонија не успеала да создаде своја држава, како што тоа веќе го сториле Бугарите и Србите. Недостасувало внатрешното политичко единство, а тоа придонесувало македонските феудалци да ја бараат слободата преку помошта на секој нов завојувач во борбите против Византија. Но, на овој начин, Македонија само ги менувала своите завојувачи. Ваквиот општествен амбиент одел во прилог на тоа сè повеќе да се омасовува богомилското движење и од Македонија да стигне тоа сè до Цариград. Во Македонија, тоа еднакво било свртено против византиското владеење, но и против православната црква – која ја сметало како погрешен верски идеал што го инструментализира верникот во византискиот свет. Византискиот поглавар на Охридската архиепископија – Теофилакт настојувал да ги брани византиските црковни интереси со најразлични средства кои му биле на располагање. Тој одлучно застанал во борбата против богомилството, а за да го придобие македонското христијанско население кон византискиот духовен протекторат почнал да составува книжевни творби со кои ги величел култовите на месните

светители. Секако дека содржините на таквите хагиографски и химнографски состави биле приспособувани на византиските црковно-политички интереси. Но, како резултат на словенскиот отпор кон духовниот притисок од Византија, во северните краеве на Македонија се развил култот на локалните пустиножители (анакорети) – преподобните Јоан Рилски, Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски и Гаврил Лесновски. Веднаш по смртта на анакоретите настанале и првите оригинални житијни и химнографски творби, воспоставувајќи го нивниот светителски култ. Во македонските книжевно-творечки процеси се активирало составувањето и на други оригинални словенски творби, а во ракописното книжевно наследство од тој период се идентификуваат и преписите на оригиналните дела на македонските книжевници од IX до XI век. Од крајот на XI и низ целиот XII век се интензивирала книжевната дејност по македонските скрипторски и книжевни центри за што сведочи и побројното сочувано ракописно книжевно наследство. Во нивните текстови, македонската јазична редакција станала засведочена реалност. На идеен план се регистрира будењето на новиот дух во догматските и во филозофските концепти на расудување, олицетворени преку *рационалистичкиот хуманизам* прокламиран од Јоан Италија и *мистичниот индивидуализам* покренат со стихийните миграции на крстоносната ера.

Третата историско-развојна фаза од втората основна периодична етапа на македонската средновековна книжевност ја определуваме во времето на полувековното згаснување на Првото византиско царство, кое траело од 1204 до 1261 година. Веќе во повеќе наврати сме напишале дека неуспехот на Византија целосно да воспостави духовен и културен поредок во Македонија била една од повеќето главни причини да дојде до полувековното згаснување на Империјата. Врз урнатините на Византија во Македонија периодично завладеале повеќе освојувачи (Никејците, Епирците, Бугарите, Србите и др.), но, главно, доминирало Латинското царство. Дури и при оваа воена, политичка и црковна контроверзна ситуација на Балканот, македонските феудалци не покажале единство и не ја искористиле историската „шанса“ да се создаде посебна македонска државност. При освојувачките апетити во Македонија, различните освојувачи го истакнувале централното внимание, како да се присвои самостојниот (неутрален) статус на Охридската архиепископија. Охридскиот архиепископ Хоматијан ги протезирал политичките амбиции на Епирците сметајќи дека тие ќе ја возобноват Византија, па по освојувањето на Солун од страна на епирскиот деспот Теодор Дука Ангел (1214-1230) противканонски го крунисал за цар. Контроверзните воено-политички настани ги искористила средновековната српска држава, па во 1219 година без благослов на Хоматијан Охридски духовникот Сава (идниот св. Сава Српски) се одметнал од јурисдикцијата на Охридската архиепископија и неканонски ја прогласил автокефалноста на Српската архиепископија. За овој црковно-историски настан е сочуван писмен извор со реакцијата на архиепископот Хоматијан. По воениот пораз

на Епирците од страна на Бугарија следело краткото бугарско администрирање со Македонија, па дури и со Охридската архиепископија почнале да управуваат бугарски архиереи од нововоздигнатата Трновска патријаршија. Промената на духовните протекторати врз Охридската архиепископија продолжила сè до возобновувањето на Второто византиско царство во 1261 година. Во овој период се потсилило духовното влијание од Запад, а се овозможило и послободното продирање на неофицијалните и на неканонските апокрифни состави во македонската книжевна традиција. Дошло до сè поголеми примеси на најразлични влијанија во текстолошките и во структурните редакции на речиси целиот книжевен жанровски ансамбл, при што нивните протообрази повеќе не можеле да се препознаваат. Секако дека во овој полувековен контроверзен период во Македонија книжевните творечки процеси биле сведени на нужен развој и на широко отворање за туѓи влијанија.

III. *Македонската средновековна книжевност од 1261 година до крајот на XIV век* ја определуваме како трета и последна етапа од нејзината периодизација. Станува збор за историско-развојниот период поместен меѓу заживувањето на Второто византиско царство во 1261 година, настапувањето на српското завладеување со поголемиот дел од Македонија, функционирањето на расцепканите локални владетелства во Македонија по смртта на моќниот средновековен српски владетел цар Душан во 1355 година, како и освојувањето на сите македонски територии од страна на Турско-османлиската империја во последната четвртина на XIV век. На книжевно-историски план се одвивале повеќе развојни појави како резултат на литургиската реформа при смената на Студискиот со Ерусалимскиот типик (црковен устав). Развојната мотивација била преокупирана со новите редакторски зафати: текстолошката, структурната, стилската, правописната, идеолошката, најавата на книжевно-жанровската демократизација, заживувањето на антологиските книжевни зафати итн. Во оваа трета основна етапа од периодизацијата на македонската средновековна книжевност издвојуваме две помошни историско-развојни фази.

Првата историско-развојна фаза на последната етапа од периодизацијата треба да ги зафати книжевно-творечките процеси од 1261 година и сè до почнувањето на исихастичкиот спор во 40-тите години од XIV век. По обновата на Империјата во 1261 година веќе се чувствувал полувековниот дисконтинуитет на нејзиното историско траење, во којшто пролатинските аспирации за духовно и за книжевно влијание оставиле видливи траги. Затоа и на Црковниот собор во Лион во 1274 година императорот Михаил VIII Палеолог (1261-1282) иницирал да се донесе одлука за црковна унија со Рим, со која во наредниот период се предизвикало уште посилно непријателство меѓу Исток и Запад. Во таквите околности, положбата на автокефалноста на Охридската архиепископија поседувала голем авторитет кај Цариградската патријаршија, зашто се сметала за духовна наследничка на Јустинијана прима. Тоа на Македонија ѝ овозможило да стане

изворен центар за актуализирање на развојните тенденции, зашто Византија веќе го изгубила влијанието во источните провинции. Источноправославната идеологија била принудена да се постави пред предизвикот на современото развојно приспособување. Станало нужност да се прошират теолошките и другите идејни опсервации, да се поткрепи стандардот на теолошкиот догматизам, но и да се неутрализираат западните и еретичките воспоставени протекторати. Над сето тоа, новите развојни насоки требало да се постават во функција да се оживее класичната верност кон традицијата. Најпрво дошло до промена на црковниот устав (типикот) – Студискиот се заменил со Ерусалимскиот, а тоа предизвикало литургиски реформи и активирање на книжевниот процес на „поправање на книгите“. Едноставно, дошло до преработување на целокупниот книжевен жанровски ансамбл, до негово структурно доизградување, преантологизирање, идејно акомодирање, реформирање на правописните системи за нивна попрецизна регламентација, стилско доусовршување итн. Реформите во византиската книжевност стекнале последователна примена и преку повторните словенски преводи. Се наметнал построг и прецизно нормативен принцип во преведувачката и во препишувачката постапка. Почнале да преовладуваат високи критериуми за пренесување на точноста на првообразите, а тие јасно потсетувале за присутниот јазичен, текстолошки или стилски хаос што настанал како резултат на грешките и на недоследностите во текстовите при нивното повеќеветковно препишување. Покрај пергаментот, во препишувачката практика почнала да се користи и хартијата. Од крајот на XIII век, во писмената традиција се појавила и примената на полууставното писмо, а се актуелизирале уште и интерпункциско-синтаксичките вредности на знаците во редовите, како и примената на системот од надредни знаци: акут, гравис, кендема и сл. Пред да поминеме кон илустрација на втората историско-развојна фаза нужно е да се има предвид уште еден политички и духовен фактор во Македонија, што го мотивирал овој книжевно-историски творечки циклус да се издвои како посебен. Токму тогаш се појавило државното зајакнување на Второто бугарско царство и на Средновековната српска држава, кои се стремале да ја заменат Византија на Балканот на секој план. Особено во тоа предначела Србија, која сопствените стремежи за надмоќ можела да ги реализира само преку црковната и културната традиција на Македонија. Главно, и нејзините освојувачки проширувања се случиле на територијата на Македонија. Во таквите околности, Македонија станала интегрален простор на византискиот и на словенскиот духовен и книжевен живот.

Втората историско-развојна фаза, која и го заокружува книжевно-историскиот развој на македонската средновековна книжевност, ја поместуваме меѓу заживувањето на исихастичкиот спор во 40-тите години од XIV век (на којшто се спротивставувале актуелните идеологии на времето – мистицизмот и схоластичниот рационализам) и сè до крајот на истиот век, кога Македонија целосно била завладеана од Турско-османлиската империја

и кога во книжевноста се афирмирале пројавите на новиот хуманизам и на ренесансата. Имено, концентрираните пролатински влијанија веќе го претвориле византискиот духовен и книжевен амбиент во отворена арена на борба за верски и за филозофски престиж. На општествената сцена стапила конфронтацијата меѓу идеологиите на времето: мистицизмот на исихастите и схоластичниот рационализам на варлаамитите. Познатиот *исихастички спор* траел меѓу 40-тите и 60-тите година на XIV век, а центарот на догматските, на филозофските, на книжевните или на практичните духовни пресметки бил на просторот на Македонија – на Света Гора и во Солун. На Света Гора, меѓу монаштвото практично се реализирала аскетската мистика (исихијата), а во Солунскиот универзитетски центар идејно се прокламирале основните богословски и филозофски ставови на исихазмот. Реафирмацијата на осовременото мистично учење ја активирал Григориј Синаит (ок. 1265-1346) доаѓајќи на Света Гора во Македонија, но како главен идеолог на исихазмот подоцна се истакнал солунскиот митрополит Григориј Палама (1296/97-1359). Исихазмот немало да изврши толкаво влијание доколку не се појавил неговиот идеолошки антипод - *рационалистичкото учење* на калабријскиот монах Бернард Варлаам и на неговиот ученик и следбеник Григориј Акиндин – Македонец од Прилеп. Како што Палама го раздвижил воспоставениот мистицизам од страна на Григориј Синаит, така по заминувањето на Варлаам авторитетот на Акиндин продолжил да го застапува рационалистичкиот став во наредните спорови и да му приопштува нему значаен филозофски и творечки формат. Исходот од идејниот Спор е познат – победил мистицизмот на исихастите. Едноставно, Византија не била подготвена да го замени древниот мистицизам со средствата на логиката, зашто тој ѝ служел нејзе како духовен и културен инструмент за реализирање на великодржавните политички инспирации. Во крајните последици од Спорот, исихазмот немало да изврши толкаво влијание доколку не се појавеле рационалистичките идејни тенденции. Во основата, овој облик на рационализам бил теолошки, но преку неговите суштини провејувале и новите хуманистички и ренесансни облици на цивилизациската трансформација. Идејната конфронтација меѓу исихастите и рационалистите, а во тој контекст и надвладувањето на мистичните искуства над авторитетот на рационалното и на разумот во Византија и во Македонија, го предизвикале на опстојба историскиот процес на поместување и на раздвојување во творечките и во мисловните паралелизми меѓу *источната* и *западната* книжевна традиција. Во втората половина на XIV век, развојните книжевни тенденции во Македонија повеќе ја имале улогата на иницијативност и на дистрибуција од Света Гора и од Солун кон останатите јужнословенски книжевности и кон руската. Затоа, пак, во книжевните и во скрипторските центри од внатрешноста на Македонија, степенот на нивното восприемање и реализација бил променлив и зависел од подготвеноста да се надвладееат традиционалните искуства. Но, веќе од последната четвртина на XIV век, дефинитивно, и во македонската книжевна традиција се профилирал мозаикот на новите развојни тенденции, коишто

натаму во XV век се стандардизирале во практичните творечки реализации. Откако во последната четвртина на XIV век Македонија целосно била завладеана од страна на Турција, почнало своевидното стагнирање во книжевно-историските процеси. Пред сè, настапило испречувањето на антагонизмот меѓу двата верски поларитети: христијанството наспроти исламот. Сепак, треба да се истакне дека не дошло до директно реперкуирање на антагонистичките верски соодноси како носители на идејните и на творечките ангажмани во книжевноста. Развојот на македонската книжевност продолжил да се одвива континуирано, но, се разбира, со нешто позабавен интензитет на творечка иницијативност.

* * *

Тоа се нашите најнови, но истовремено и првични пристапи за обид да се изврши попрецизна периодизација на македонската средновековна книжевност, а притоа да се имаат предвид општествено-политичките, економските, духовните и културните прилики од периодот меѓу IX и XIV век што се одвивале исклучително на просторот на Македонија. Строгото следење и преземање на истражувачките искуства од соседните јужнословенски книжевно-историски периодизации (бугарската или српската) се покажа нефункционално за проследувањето на *Историјата на македонската средновековна книжевност*, зашто тие единствено се применливи при проучувањето на нивните национални средновековни книжевни истории.

PERIODIZATION OF THE HISTORY OF MACEDONIAN MEDIEVAL LITERATURE

Ilija Velez

Summary

The aim of this research is to help us complete the *History of Macedonian Medieval Literature*, expected to be published in the near future. In it we locate the historical and developmental integrity of Macedonian medieval literature from the 9th until the end of the 14th century, where the phenomenological and cultural foundations of Macedonian contemporary literature and literary tradition can be found. During the so-called **Early Middle Ages** (between the second half of the 6th and the beginning of the 9th century) the literary and historical processes in Macedonia were in correlation with the ongoing trends in the early Byzantine literary tradition, and it is in this historical frame that we examine the Macedonian-Byzantine literary connections and influences. The literary and historical processes of the **High Middle Ages**, the period between the 9th and the 14th century, are directly evident in the contemporary Macedonian literary tradition. In this case the periodization of Macedonian Medieval Literary History is based on historical and development principles. The historical development of Macedonian Medieval Literature from the 9th until the end of the 14th century is divided in three basic historical and development periods:

- 1) From 845 until 1018;
- 2) From 1018 until 1204/1261;
- 3) From 1261 until the end of 14th century.

The general periodization is also divided in several historical and functional sub-phases.